

JANUSZ GRABOWSKI
(Warszawa, Archiwum Główne Akt Dawnych)

ZBIORY TOMASZA NIEWODNICZAŃSKIEGO. KOLEKCJA RĘKOPISÓW¹

Słowa kluczowe: Tomasz Niewodniczański, Kolekcja, Bitburg, Zamek Królewski w Warszawie

Tomasz Niewodniczański, fizyk jądrowy i przedsiębiorca, był właścicielem jednej z największych i najcenniejszych prywatnych kolekcji poloników, która powstała po drugiej wojnie światowej². Przyszedł na świat 25 września 1933 r. w Wilnie, w rodzinie wybitnego polskiego fizyka jądrowego prof. Henryka Niewodniczańskiego³ i Ireny z Prawocheńskich, córki znanego zootechnika prof. Romana Prawocheńskiego⁴. Dziadkiem Tomasza był Wiktor Niewodniczański, inżynier technolog i dyrektor elektrowni w Wilnie.

¹ Prezentowany artykuł jest poszerzoną i uzupełnioną wersją moich dotychczasowych tekstów poświęconych zbiorom archiwalnym Tomasza Niewodniczańskiego oraz hołdem wdzięczności i wyrazem wielkiego uznania dla niestrudzonej pasji zmarłego w 2010 r. kolekcjonera, któremu kultura polska tak wiele zawdzięcza.

² Tomasz Niewodniczański zmarł 3 stycznia 2010 r. i został pochowany w Bitburgu. Na jego temat zob. J. Grabowski, *Imago Poloniae — przywileje cesarskie, dokumenty królewskie i bulle papieskie w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, „Zeszyty Piotrkowskie” 2003, t. 5, s. 385–391; idem, *Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, „Archeion” 1997, t. 97, s. 99–111; idem, *Tomasz Niewodniczański. Wspomnienie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2010, [wyd. 2011], t. 17, s. 293–295; S. Alexandrowicz, *Siedemdziesięciolecie urodzin Doktora Tomasza Niewodniczańskiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 35, 2003, nr 4, s. 304–307; K. Kozica, *Doktor Tomasz Niewodniczański 25 IX 1933–3 I 2010*, ibidem, t. 42, 2010, nr 1, s. 70–74; A.M., Kobos, *Tomasz Niewodniczański (1933–2010) i jego zbiory. In memoriam. Kolekcja Marie-Luise Niewodniczańskiej — kontynuacja*, „Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności” 2010, t. 11, s. 149–197.

³ *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, red. B. Orłowski, t. 3, Warszawa 2015, s. 181; T. Piech, *Niewodniczański Henryk (1900–1968), fizyk, profesor Uniw. Poznan., Uniw. Wil., UJ [w:] Polski słownik biograficzny* (cyt. dalej: PSB), t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978, s. 92–94; A. Hryniewicz, *Henryk Niewodniczański 1900–1968*, „Acta Physica Polonica”, t. 35, 1969, z. 1, s. 3–10.

⁴ Z. Kosiek, *Prawocheński Roman (1877–1965), zootechnik, profesor UJ i Wyższej Szkoły Rolniczej w Krakowie*, PSB, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1984–1985, s. 364–367.

Najmłodsze lata Tomasz Niewodniczański spędził w Wilnie, gdzie jego ojciec Henryk pracował na Uniwersytecie Stefana Batorego, początkowo jako asystent fizyki u Wacława Dziewulskiego. H. Niewodniczański uzyskał w 1926 r. stopień doktora, zaś w 1932 r. habilitował się na Uniwersytecie Wileńskim z fizyki doświadczalnej. Po powrocie z Cambridge, gdzie przebywał jako stypendysta Fundacji Rockefellera, zorganizował w Wilnie jedno z pierwszych w Polsce laboratoriów fizyki jądrowej. W 1937 r. H. Niewodniczański został profesorem nadzwyczajnym i kierownikiem zakładu na Uniwersytecie Poznańskim. Natomiast w czerwcu 1939 r. objął, po Wacławie Dziewulskim, kierownictwo Katedry Fizyki Uniwersytetu Wileńskiego. Okres okupacji litewskiej, sowieckiej i niemieckiej Tomasz Niewodniczański spędził wraz rodziną w Wilnie, gdzie jego ojciec, po zamknięciu Uniwersytetu Wileńskiego (23 grudnia 1939), był początkowo (1940–1941) kierownikiem działu budowy przyrządów fizycznych w Państwowej Fabryce Elektrotechnicznej „VELFA” w Wilnie, a w latach 1941–1944 magazynierem w tej fabryce. W 1945 r. rodzina Niewodniczańskich repatriowała się do kraju i zamieszkała w Krakowie, gdzie Tomasz uczęszczał do Liceum im. Bartłomieja Nowodworskiego. Jego ojciec, Henryk Niewodniczański, został profesorem fizyki Uniwersytetu Łódzkiego i wykładowcą fizyki współczesnej na Uniwersytecie Lubelskim oraz profesorem zwyczajnym i kierownikiem Zakładu Fizyki Doświadczalnej Uniwersytetu Wrocławskiego. W latach 1946–1968 był profesorem zwyczajnym fizyki doświadczalnej, dyrektorem Instytutu Fizyki Uniwersytetu Jagiellońskiego (UJ) i kierownikiem Katedry Fizyki Doświadczalnej UJ, gdzie stworzył znaną w świecie naukowym szkołę optyki atomowej. Henryk Niewodniczański zmarł w 1968 r. Tomasz Niewodniczański po ukończeniu liceum rozpoczął studia na Uniwersytecie Jagiellońskim, na kierunku fizyka. Magisterium z fizyki doświadczalnej uzyskał w 1955 r. Do 1957 r. był zatrudniony w Instytucie Badań Jądrowych (Zakład Fizyki Jądra Atomowego), po czym po półtorarocznym stażu naukowym w Instytucie Fizyki Politechniki Federalnej w Zurychu zatrudnił się tam. Pracował do 1963 r., kiedy to doktoryzował się w zakresie fizyki jądrowej (rozpraszanie neutronów) na podstawie dysertacji ogłoszonej w „Acta Physica Helvetica”. Podczas pobytu w Szwajcarii poznał swoją żonę — niemiecką studentkę architektury (i przyszłą profesor) Marię-Luizę Simon, córkę współwłaściciela jednego z największych browarów niemieckich *Bitburger Brauerei Th. Simon GmbH* w Bitburgu. Ślub odbył się w 1960 r. w Trewirze, leżącym w Nadrenii Palatynacie. Po powrocie z żoną do Polski Niewodniczański zamieszkał w służbowym mieszkaniu (M-4) na Bielanych. Później Niewodniczańscy przenieśli się do domku jednorodzinny na Miączyńskiej 59 A, na warszawskim Mokotowie, który kupił im w prezencie ojciec Marii Luizy. W 1965 r. T. Niewodniczański został kierownikiem Samodzielnego Laboratorium Budowy Akceleratora Liniowego w Instytucie Badań Jądrowych w Świerku pod Warszawą, gdzie w 1970 r. doprowadził do uruchomienia akceleratora liniowego protonów. Maria-Luiza Simon, żona Nie-

wodniczańskiego, pracowała początkowo w Spółdzielni Pracy Lingwista, tłumacząc książki o architekturze. Później (1968) tłumaczyła dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych oficjalną korespondencję kierowaną do rządu zachodnioniemieckiego. Ok. 1970 r. Niewodniczański zdecydował się na wyjazd do Niemiec. Złożyły się na to różne przyczyny, m.in. utrudnienia w wyjazdach naukowych za granicę, inwigilacja (mieszkanie Niewodniczańskich było na podsłuchu), częste wezwania na Rakowiecką i do pałacu Mostowskich, nakłanianie do współpracy ze Służbą Bezpieczeństwa i wywiadem wojskowym. Z akt zachowanych w Instytucie Pamięci Narodowej wynika, że w okresie zatrudnienia Niewodniczańskiego w Instytucie Badań Jądrowych w Świerku donosiło na niego czterech agentów: TW Kung, Junior, Andreas i Klamka. Latem 1970 r. Niewodniczański wyjechał prywatnie najpierw do Szwajcarii, a następnie do Republiki Federalnej Niemiec, gdzie dołączyła do niego żona z synami. Przez trzy lata (1970–1973) był pracownikiem naukowym w Instytucie Badań nad Ciężkimi Jonami w Heidelbergu, a potem w *Gesellschaft für Schwerionenforschung* (GSI) w Darmstadt, natomiast Maria-Luiza pracowała jako architekt dyplomowany, a w 1991 r. została profesorem architektury w *Hochschule Trier — Trier University of Applied Science* (od 2012) w Trewirze. Zajmowała się historyczną architekturą niemieckiej wsi, ochroną i renowacją zabytkowych domów we wsiach w południowym Eifel, w Nadrenii-Palatynacie.

W latach 1955–1973 T. Niewodniczański opublikował wiele wartościowych artykułów w międzynarodowej prasie naukowej z zakresu fizyki jądrowej. W 1973 r. (po namowie swego teścia) podjął pracę w browarze *Bitburger Brauerei Th. Simon GmbH* w Bitburgu, obejmując po roku stanowisko członka zarządu. Zajmował się różnymi sprawami administracyjnymi i finansowymi. Był ceniony i lubiany przez podwładnych. Wkrótce „Doktor Niwo” (taki miał przydomek) został akcjonariuszem firmy i przyczynił się do 17 proc. wzrostu produkcji browaru i 8 proc. udziału *Bitburger Brauerei* w całości niemieckiego rynku. Od tego czasu zaczął realizować swoją życiową pasję, jaką było kolekcjonerstwo starych map i atlasów, dokumentów i rękopisów. Z czasem rozszerzył swoje zainteresowania i zaczął zbierać także starodruki, listy pisarzy i rzadkie książki z dedykacjami. W jego kolekcji znalazły się też dokumenty związane z historią współczesnej Polski. Na stworzenie tak cennej i różnorodnej kolekcji Niewodniczański przeznaczył wszystkie swoje środki finansowe. W 1991 r. Uniwersytet w Trewirze przyznał Niewodniczańskiemu za zasługi dla kultury tytuł doktora *honoris causa* tej uczelni, natomiast w 1993 r. otrzymał on za działalność gospodarczą w Niemczech jedno z najważniejszych odznaczeń tego kraju — Federalny Krzyż Zasługi. W 1995 r. otrzymał dyplom Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP za wybitne zasługi dla kultury polskiej na świecie. W 1998 r. prezydent Aleksander Kwaśniewski odznaczył go Krzyżem Komandorskim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. W 1999 r. został mianowany przez Wyższą Szkołę Politechniczną w Karlsruhe (RFN) honorowym senatorem tej uczelni. W 2002 r. prezydent RFN Johannes

Rau odznaczył go Krzyżem Zasługi Pierwszej Klasy Republiki Federalnej Niemiec (*Bundesverdienstkreuz am Bande I. Klasse*). W 2003 r. za zasługi dla popularyzacji i rozwoju kolekcjonerstwa wyróżniony został Honorową Nagrodą Hetmana Kolekcjonerów Polskich Jerzego Dunin-Borkowskiego przez Muzeum im. Jerzego Dunin-Borkowskiego w Krośniewicach i mieszczące się w nim Centrum Kolekcjonerstwa Polskiego. W 2004 r. prezydent Litwy Roland Paksas przyznał mu Krzyż Komandorski Orderu Zasługi Republiki Litwy. W 2005 r. prezydent RP Aleksander Kwaśniewski odznaczył go Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej. 16 marca 2009 r. Niewodniczański został odznaczony Krzyżem Wielkim Orderu Zasługi Rzeczypospolitej Polskiej przez prezydenta Lecha Kaczyńskiego. W 2006 r. za organizowanie wystawy map Tomasz Niewodniczański został laureatem *Helen Wallis Award*, nagrody przyznawanej przez *International Map Collectors' Society* (IMCoS) w Londynie. 1 października 2009 r. przebywający z wizytą w Niemczech Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego Bogdan Zdrojewski wręczył Marii-Luizie i Tomaszowi Niewodniczańskim Złoty Medal „Zasłużony Kulturze Gloria Artis”.

T. Niewodniczański był nie tylko przedsiębiorcą, fizykiem i kolekcjonerem, lecz również prowadził działalność naukową w dziedzinie kartografii. Uczestniczył w polskich i międzynarodowych konferencjach historyków kartografii. Był autorem kilku własnych opracowań w tej dziedzinie. Oprócz własnych publikacji z dziedziny kartografii wydawał cenną serię pt. „*Cartographia Rarissima*”, w ramach której najwybitniejsi fachowcy z dziedziny kartografii opracowywali unikalne eksponaty z jego zbiorów. Na szczególną uwagę zasługują dwa monumentalne tomy z tej serii — pierwszy, w opracowaniu prof. Günthera Schildera z Uniwersytetu w Utrechcie, obejmuje dzieło pt. *Nova et accurata geographica descriptio Inferioris Germanie* (Amsterdam 1607), którego autorem jest Pieter van den Keere; tom drugi zawiera pracę pt. *Nova et accurata totius Germaniae tabula* (Amsterdam 1612), autorstwa Willema Janszooona Blaeu`a. Wymieniona edycja ukazała się w opracowaniu dr. Petera H. Meurera z Uniwersytetu w Trewirze. W latach następnych ukazały się dwa inne unikatowe dzieła z dziedziny kartografii (Michael Floris van Gangren, *Luxemburgensis Ducatus et Trevirensis Archiepiscopatus*, Brussels 1644/1671, w opracowaniu Emile van der Vekene oraz Stanisława Pacholowieckiego; *Descriptio Ducatus Polocensis*, Roma 1580, w opracowaniu prof. Stanisława Aleksandrowicza z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu). Publikacje z zakresu kartografii są opracowane w języku angielskim, niemieckim, holenderskim i francuskim, co niewątpliwie przyczynia się do lepszego poznawania na całym świecie kartograficznych unikatów z kolekcji Niewodniczańskiego.

Po wieloletnich wahaniach i rozmowach Niewodniczański postanowił przekazać część swoich zbiorów, przechowywanych w Bitburgu, na rzecz Polski i umieścić je w Zamku Królewskim w Warszawie, jako depozyt wieczysty. Najpierw nastąpiło podpisanie dokumentów w Bitburgu przez Niewodniczańskiego i pośredniczącą w całym procesie prawnym Niemiecko-Polską Fundację Ochro-

ny Zabytków Kultury, a następnie zawarto umowę finalną⁵ — 18 lutego 2009 r. w Sali Koncertowej Zamku Królewskiego w Warszawie złożono stosowne podpisy pod umową. Fundację reprezentowali jej prezesi prof. Andrzej Tomaszewski i prof. Gotfried Kiesow, zaś zamek królewski dyrektor prof. Andrzej Rottermund i główna księgowa Józefa Pazdyk. Niestety, w uroczystości nie uczestniczył, złożony ciężką chorobą, sam darczyńca, którego reprezentowała małżonka Maria-Luiza Simon-Niewodniczańska. Po tym terminie zbiory zaczęły trafiać do Warszawy. W odrestaurowanej Bibliotece Królewskiej Zamku Królewskiego w Warszawie 14 czerwca 2010 r. nastąpiło uroczyste otwarcie Gabinetu Rycin, Map, Dokumentów Historycznych i Rękopisów z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego oraz Zbiorów Zamku Królewskiego w Warszawie, połączone z wystawą map i dokumentów z Kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego.

Kolekcja poloników, która trafiła do Zamku Królewskiego w Warszawie, obejmuje: dokumenty królewskie (XIV–XVIII w.), przywileje nobilitacji i indygenatów, nominacje urzędnicze i patenty oficerskie (polskie i obce), zwłaszcza austriackie, pruskie i rosyjskie, mandaty i listy, rękopisy i autografy wybitnych polityków i twórców kultury (w sumie ok. 4,7 tys. sztuk), starodruki (ok. 1 tys. sztuk), książki z dedykacjami pisarzy i poetów, pieczęcie luźne, ordery, numizmaty, bilety skarbowe, obligacje, akcje, polskie znaczki pocztowe. Lwią część kolekcji przekazanej do Zamku Królewskiego w Warszawie stanowią kartografia. Na prawie 3 tys. pozycji składają się dawne mapy podręczne i ścienne, prezentujące głównie ziemie I Rzeczypospolitej (ok. 2,5 tys. tytułów), stare atlasy (40 tomów) i dawne widoki miast polskich (ok. 150 sztychów).

Tomasz Niewodniczański zmarł po długiej chorobie 2 stycznia 2010 r. w Bitburgu. Jego pogrzeb odbył się 11 stycznia 2010 r. w Bitburgu, gdzie został również pochowany. W uroczystości pogrzebowej wziął udział ambasador RP w Niemczech Marek Prawda. Niewodniczański życzył sobie, by na jego nagrobku wyryto po niemiecku: napis: „*Sammler Physiker Unternehmer*” („Zbieracz Fizyk Przedsiębiorca”). Wdowa po Tomaszu Niewodniczańskim jest również kolekcjonerem i właścicielem „Collection M.-L. Niewodniczańska”. Zbiera m.in. współczesną grafikę, dawne atlasy i wazy greckie. T. Niewodniczański ze związku z Marią-Luizą miał trzech synów — Mateusza, Jana i Romana. Jeżeli chodzi o rodzeństwo to miał siostrę Justynę Zawadzka, która również była fizykiem, oraz brata Jerzego, fizyka i geofizyka, profesora w Instytucie Fizyki i Techniki Jądrowej Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Jerzy Niewodniczański był dziekanem Wydziału Fizyki i Techniki Jądrowej Akademii Górniczo-Hutniczej (AGH) w latach 1990–1993, prorektorem AGH (1985–1987) i prezesem Państwowej Agencji Atomistyki (1992–2009).

⁵ L. Szaniawska, *Uroczystość przekazania kolekcji Imago Poloniae dr. Tomasza Niewodniczańskiego Zamkowi Królewskiemu w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 41, 2009, nr 2, s. 187–188.

Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego składa się z dwóch części. Pierwsza obejmuje kartografia⁶, druga, o której będzie mowa, zbiory archiwalne. Choć największą i zarazem najcenniejszą częścią omawianej kolekcji są kartografia, to równoległe do tych zbiorów T. Niewodniczański zgromadził wiele cennych archiwaliów (głównie poloników), m.in. dokumenty pergaminowe i papierowe władców polskich i obcych, luźne pieczęcie, inkunabuły, starodruki, patenty i plany operacji wojskowych, korespondencję, autografy i fotografie wybitnych osobistości życia politycznego oraz pisarzy, poetów, malarzy i muzyków, bilety skarbowe, obligacje i akcje, medale i odznaczenia, znaczki pocztowe, numizmaty, książki z dedykacjami autorów (XIX–XX w.), ekslibrisy, druki unikatowe, plakaty, obwieszczenie, wycinki prasowe. Do najcenniejszych należą dokumenty pergaminowe pochodzące głównie z archiwum łańcuckiego Potockich (ok. 400 pozycji), wywiezione na Zachód w 1944 r. przez Alfreda Antoniego Potockiego, właściciela Łańcuta. Ostatni ordynat prawdopodobnie obawiał się spustoszenia pałacu i archiwum w Łańcucie przez wojska sowieckie, gdyż w latach 1939–1941 w wyniku rabunkowej polityki okupacyjnych wojsk sowieckich dobra wołyńskie Potockich uległy kompletnej dewastacji; wcześniej dobra tej rodziny zostały ograbione przez bolszewików po pierwszej wojnie światowej. Potocki uzyskał w 1944 r. zgodę władz niemieckich na ewakuację swoich najcenniejszych ruchomości, mianowicie dzieł sztuki, mebli, zastawy stołowej, dokumentów. Dobra te przewieziono do Wiednia, a potem do Liechtensteinu, Francji, a na koniec do Londynu. Natomiast pozostałe w kraju akta zostały włączone do zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie w dwóch turach — w 1947 r. i w latach 60. XX w. W AGAD tworzą one zbiór pod nazwą Archiwum Potockich z Łańcuta (1397–1944) i zawierają głównie akta o charakterze administracyjno-gospodarczym, które odnoszą się do dóbr łańcuckich, leżajskich i łąckich w Rzeszowskiem, dóbr podlowskich i podolskich, na Wołyniu, oraz m.in. kluczy: wyźmiańskiego, przemysłańskiego i dzwinnogrodzkiego⁷. Po śmierci Alfreda Potockiego (1958) i jego żony Izy z Jodko Narkiewiczów (1972) ich spadkobiercy sprzedali część archiwum Potockich

⁶ Zbiory kartograficzne T. Niewodniczańskiego zostały szeroko mówione w literaturze przedmiotu, zob. na ten temat m.in.: S. Alexandrowicz, op.cit.; *Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. 1, Bitburg 2002; A.M. Kobos, op.cit.; K. Kozica, *Doktor Tomasz Niewodniczański...*; K. Kozica, J. Pezda, *Dantiscum Emporium Totius Europae Celeberrimum. Gdańsk i Bałtyk na mapach, widokach oraz dokumentach ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego (Bitburg, Niemcy)*, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Gdańsk 2004; T. Niewodniczański, *Eine zweite Auflage der Polenkarte von Waclaw Grodecki Basel 1570: Notizen zu einem sensationellen Kartenfund in der Harvard Universität*, „Speculum Orbis” 2 (1986), 93–95; idem, *Nieznanym egzemplarz drugiego wydania mapy Polski Waclawa Grodeckiego w zbiorach biblioteki Uniwersytetu Harvard (USA)*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1987, t. 19, s. 22–28.

⁷ *Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym*, oprac. zbiorowe, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 622–623.

z Łańcuta. Niezwykle cenną częścią zbioru wywiezionego na Zachód przez Alfreda Potockiego były dokumenty pergaminowe w liczbie ok. 400, pochodzące głównie z archiwum łańcuckiego Potockich. Dyplomy te zakupił T. Niewodniczański na aukcji w Londynie w 1983 r. Jest to niezwykle cenna i wartościowa kolekcja, najstarsze dokumenty pochodzą z XIV w. Potoccy odziedziczyli te wspaniałe zbiory w XVII w. po Lubomirskich, gdyż Julia, jedna z czterech córek Stanisława Lubomirskiego, marszałka wielkiego koronnego, i Elżbiety (Izabeli) Lubomirskiej z Czartoryskich, wyszła za Jana Potockiego, słynnego podróżnika i literata. Synowie Julii i Jana Potockich (Alfred i Jan) otrzymali dobra łańcuckie decyzją babki Elżbiety Lubomirskiej. W 1823 r. bracia podzielili dobra. Łańcut otrzymał Alfred Potocki (1784–1862). Był on założycielem łańcuckiej linii Potockich h. Pilawa i twórcą ordynacji łańcuckiej. Czwartym i ostatnim ordynatem łańcuckim był jego prawnuk Alfred Antoni (1886–1958)⁸, syn Romana i Elżbiety Matyldy Radziwiłł.

Zakupiony przez Niewodniczańskiego zbiór dokumentów pergaminowych z archiwum łańcuckiego Potockich zawiera dyplomy pergaminowe z archiwów: Pileckich, Kmitów, Barzych, Stadnickich (m.in. Stanisława Stadnickiego, kasztelana przemyskiego, zwanego „diabłem łańcuckim”)⁹ i Lubomirskich¹⁰, wystawione przez władców polskich od Kazimierza Wielkiego do Stanisława Augusta¹¹. Przechowywanych jest tam również kilka falsyfikatów, które miały udowodnić starożytność rodu Lubomirskich¹², m.in. dokumenty wystawione przez Stefana, wojewodę krakowskiego z 1146 r., Mikołaja, wojewodę krakowskiego z 1182 r., Leszka Białego, księcia sandomierskiego, który nadawał 24 lipca 1206 r. Markowi, komesowi z Lubomierza i kasztelanowi zawichojskiemu, wieś Łubnicę.

Chronologicznie najstarszym dokumentem jest zezwolenie króla Kazimierza Wielkiego z 18 maja 1342 r. dla opatrz nego Wojsława na lokację na prawie średz kim wsi na surowym korzeniu w lesie zwanym Borowna. Spośród dokumentów łańcuckich na szczególną uwagę zasługują dyplomy pergaminowe z archiwum Piotra Kmity, wojewody krakowskiego i marszałka wielkiego koronnego, najwybitniejszego przedstawiciela tego rodu. Znajdują się tam m.in. dokumenty

⁸ Alfred Antoni Potocki pochodził z linii hetmańskiej (Srebrna Pilawa — gałąź łańcucka, na jego temat zob. m.in.: A. Szklarska-Lohmannowa, *Potocki Alfred Antoni (1886–1958), ostatni ordynat łańcucki*, PSB, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982, s. 766–768; T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 262–263.

⁹ *Stadnicki Stanisław h. Szreniawa zw. Diabłem łańcuckim (przed lub 1551–1610), starosta zygwulski*, PSB, t. 41, Warszawa–Kraków 2002, s. 425–432.

¹⁰ J. Długosz, *Latyfundium Lubomirskich w XVII wieku (powstanie — rozwój — podziały)*, Opole 1971.

¹¹ *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, oprac. J. Tomaszewicz i M. Zdanek, red. W. Bukowski, Kraków 2004.

¹² Z. Lasocki, *O falsyfikatach w Archiwum Skarbcia Koronnego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 9, 1930, nr 9, s. 188–192.

nominacyjne króla Zygmunta I Starego dla Piotra Kmity na urząd marszałka nadwornego z 28 lutego 1518 r., kasztelanię sandomierską z 3 marca 1532 r., urząd wojewody sandomierskiego z 15 marca 1536 r. i województwo krakowskie z 6 kwietnia 1537 r., a także dyplom Zygmunta I z 24 marca 1539 r., w którym król akceptuje rozliczenie Piotra Kmity, wojewody krakowskiego i marszałka wielkiego koronnego, z dochodów ze starostwa spiskiego i dóbr Rytro. Warto także zwrócić uwagę na inne dokumenty pochodzące z archiwum Kmitów, m.in. na dyplom Kazimierza Wielkiego z 12 maja 1364 r. (opatrzone pieczęcią majestatyczną króla), w którym władca ów potwierdza podział dóbr Wiśnicz Wielki i Mały, Łomna, Kobyle i połowę Damianie między Kmitą ojcem a synem Janem. Interesujące jest to, że dokument został wystawiony w dniu powołania Akademii Krakowskiej. Z XIV w. pochodzą również inne dokumenty, m.in. Władysława Opolczyka z 12 listopada 1376 r., w którym książę ów nadaje Jaškowi Kmicie z Wiśnicza gród i miasto Busk wraz z całą okolicą w ziemi lwowskiej oraz dyplom Ludwika Andegaweńskiego z 30 września 1377 r. dla niejakiego Benedykta. Jeżeli chodzi o inne dyplomy dla rodu Kmitów, to warto wymienić dokument nominacyjny Kazimierza Jagiellończyka z 2 października 1486 r. dla Andrzeja Kmity na urząd wojskiego ziemskiego krakowskiego, nominację Zygmunta I z 6 kwietnia 1537 r. dla Stanisława Kmity na urząd wojewody bełskiego, jak również dyplomy prywatne wystawione przez przedstawicieli tego rodu. Jednym z najbardziej interesujących takich dokumentów jest testament Piotra Kmity, syna kasztelana lwowskiego Jana, który osiągnął wysokie godności w Rzeczypospolitej, zostając marszałkiem wielkim koronnym, wojewodą sandomierskim i wojewodą krakowskim. Przed swoją śmiercią Piotr Kmita podyktował 4 kwietnia 1505 r., w obecności notariusza publicznego Andrzeja z Dynowa oraz świadków, swoją ostatnią wolę, dokonując podziału dóbr między swego brata Stanisława i bratanków.

W kolekcji zgromadzonej w Bitburgu znajdują się dokumenty pergaminowe i papierowe wszystkich królów polskich od XIV do XVIII w., tj. od Kazimierza Wielkiego do Stanisława Augusta; przechowywane są również dokumenty z podpisem ostatniego króla Polski, cara Mikołaja I. Wśród najstarszych dokumentów na szczególną uwagę zasługuje dyplom królowej Jadwigi Andegaweńskiej z 6 marca 1387 r., wystawiony we Lwowie, w którym nadaje ona Jaškowi ze Sprowy trze wsie Żurawica i czwartą Monaster, przyległą do Wielkiej Żurawicy, w powiecie przemyskim, w ziemi ruskiej. Należy zwrócić uwagę, że oryginał tego dokumentu nie był znany polskim badaczom, gdyż Irena i Stanisław Kurasiowie wydali go na podstawie siedemnastowiecznej kopii ze zbioru Aleksandra Czołowskiego¹³. Z zachowanych do dziś 74 dokumentów królowej Jadwigi znamy tylko 28 w postaci oryginałów. Dyplom królowej Jadwigi zacho-

¹³ *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, cz. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, nr 1074.

wał się w dobrym stanie, chociaż pismo jest miejscami wyblakłe i słabo czytelne. Interesująca jest zwłaszcza pieczęć mniejsza królowej Jadwigi wyciśnięta w czerwonym wosku, zawieszona na sznurach czerwono-różowych.

W tym miejscu warto odnotować kolejny interesujący dokument wystawiony przez Władysława Jagiełłę 5 kwietnia 1399 r., w którym król polski potwierdza transakcje Dymitra Goraja, marszałka królestwa, dokonane na rzecz biskupa poznańskiego Mikołaja z Kurowa. Na uwagę zasługuje jeszcze jeden dyplom tego władcy z 24 sierpnia 1429 r., w którym na prośbę Barbary, wdowy po Zawiszy Czarnym, transumuje dokument cesarza Zygmunta Luksemburskiego z 5 czerwca 1429 r. Wspomniany dyplom zachował się w bardzo dobrym stanie, dukt wyraźny, czytelny, piękny inicjał i inwokacja spisana pismem kratowym; przy dyplomie dobrze zachowana pieczęć majestatyczna króla Władysława Jagiełły.

Z dokumentów nominacyjnych (oprócz już wspomnianych na rzecz Kmitów) w kolekcji Niewodniczańskiego znajdują się także inne nominacje wystawione przez królów polskich, m.in. Zygmunta Augusta (z 4 grudnia 1570) dla Stanisława Barzego, wojewody krakowskiego, na godność starosty generalnego krakowskiego; Henryka Walezego (z 2 lutego 1574) dla Mikołaja Radziwiłła na urząd wielkiego łowczego litewskiego oraz Augusta II Sasa (z 25 września 1696) dla Stanisława Denhoffa na urząd wielkiego łowczego litewskiego. Nie sposób wymienić wszystkich interesujących dokumentów przechowywanych w Bitburgu, ale zwracam jeszcze uwagę m.in. na dyplom Henryka Walezego, króla elekta polskiego, wystawiony w Paryżu 20 września 1573 r., w którym zawiadamia landgrafa heskiego Ludwika o planowanym przejeździe przez jego terytorium w drodze do Polski; oraz na dokumenty Zygmunta III Wazy (z 18 kwietnia 1589) potwierdzające przywileje dla miasta Wschowy i Jana Kazimierza z 1659 r. dla Andrzeja Potockiego, starosty halickiego. Ten ostatni dyplom ma w lewym rogu ozdobną literę „S” na zielonym polu (rozpoczynającą promulgację dokumentu) oraz pięknie wymalowaną (złoto-zielonymi literami) tytulaturę wystawcy: *Joannes Casimirus dei gracia rex Poloniae*.

Warto wspomnieć jeszcze o dwóch dyplomach pergaminowych króla Jana III z 1676 i 1678 r. ozdobionych orłem w winiecie z liści. Spośród osiemnastowiecznych dokumentów pergaminowych pięknie jest zdobiony dyplom (w formie poszytu) Augusta III Sasa, który potwierdził w 1752 r. przywileje cechu piwowarów Starej Warszawy. Warto zwrócić uwagę na orła w koronie na czerwonym polu, na którego piersiach wymalowano herb Wettinów, na herb Warszawy (Syrenkę) u dołu oraz znajdującą się na kolejnej karcie tego dokumentu ozdobną tytulaturę oraz inicjał „S” z barwną sceną przedstawiającą warzenie piwa.

Z dokumentów pergaminowych ostatniego króla Polski interesujący jest dyplom z 14 czerwca 1765, w którym Stanisław August potwierdza wszystkie przywileje nadane Żydom krakowskim przez jego poprzedników, od Kazimierza Wielkiego po Augusta III.

Zbiory bitburgskie zawierają także kolekcje dokumentów i listów wystawionych przez polskie królowe. Wśród nich są m.in. listy: Bony Sforzy z 1550 r. do Camila Lampugnano, jej zaufanego informatora w Mediolanie; Anny Jagiellonki z 1587 r. do papieża Sykstusa V z zapewnieniem, że dopilnuje, by przyszedł wybrany król polski był władcą katolickim; Konstancji, żony Zygmunta III, z 1627 r. do brata, cesarza Ferdynanda II, w sprawie Ludwika hr. Palatynatu i króla Bawarii przybyłego do Polski i szukającego u niej opieki i wstawienia; Cecylii Renaty, żony Władysława IV, z 1643 r. do kardynała Marcela Santa Croce; Ludwiki Marii z 1658 r. do papieża Aleksandra VII; Eleonory (żony Michała Korybuta) z 1674 r. do kardynała Palalvicina; Marii Józefy (żony Augusta III), oraz dokumenty i listy Marii Kazimiery Sobieskiej. Jeżeli chodzi o dokumenty królowej Marysienki, to na szczególną uwagę zasługuje pięknie zdobiony dyplom pergaminowy wystawiony w 1702 r. (już po śmierci Jana Sobieskiego) w Rzymie dla architekta włoskiego Tomassa Mattei. W zbiorach znajdują się również dokumenty finansowe z podpisem Krystyny Eberhardyny, żony Augusta II Sasa; a także jego faworyty hrabiny Cosel, właściwie Anny Konstancji von Brockdorff.

Sporą część kolekcji Niewodniczańskiego tworzą dokumenty i listy wystawione przez władców obcych. Na uwagę zasługuje tu dyplom Cesarza Rzymskiego Narodu Niemieckiego Karola V Habsburga z 1523 r., w którym nadaje on Piotrowi Kmicie z Wiśnicza, marszałkowi nadwornemu, staroście spiskiemu, oraz jego potomstwu tytuł hrabiego na Wiśniczu. Pod tekstem figuruje podpis cesarza, którego imię w intyulacji dokumentu zostało napisane złotymi literami. W dobrym stanie zachowała się również pieczęć cesarska wyciśnięta w misie woskowej, zawieszona na złoto-czarnym sznurze.

Z dokumentów papieskich warto wymienić bullę papieża Pawła III z 1538 r., na mocy której deleguje on dwóch członków kapituły katedralnej krakowskiej do rozszędzenia sporu między Piotrem Kmitą a klasztorem Benedyktynek w Staniątkach oraz brewe papieża Urbana VIII, nawiązujące do tryumfalnego pobytu w Rzymie w 1625 r. królewicza Władysława Zygmunta (późniejszego króla Władysława IV); przy wspomnianym dokumencie widnieje podpis sekretarza papieskiego Giovaniego Ciampoli, poety włoskiego, który zapisał swoje rękopisy Władysławowi IV. Kolejna bulla papieska pochodzi z 1752 r. — papież Benedykt XIV udziela w niej dyspensy na zawarcie małżeństwa przez Stanisława Lubomirskiego i Elżbietę Czartoryską, ze względu na ich drugi i trzeci stopień pokrewieństwa.

Interesująca jest również korespondencja władców obcych, m.in.: list króla szwedzkiego Gustawa Adolfa z 1625 r. z wiadomością o wymarszu wojsk z Uplandii na wojnę z Polską; listy królów angielskich — Karola I Stuarta z 1641 r. do senatorów Królestwa Polskiego z poparciem dla Fryderyka Wilhelma Hohenzollerna oraz Karola II Stuarta z 1676 r. z gratulacjami dla Jana III Sobieskiego z okazji koronacji. W grupie listów napisanych przez władców rosyj-

skich należy wymienić list Piotra I z 1721 r. do Adama Mikołaja Sieniawskiego, kasztelana krakowskiego, w sprawie projektu małżeństwa Jana Sapiehy z córką Aleksandra Mienszykowa, feldmarszałka rosyjskiego; Katarzyny II — m.in. jej interesujący list do Stanisława Poniatowskiego, stolnika litewskiego (późniejszego króla Polski), w którym władczyni ta przyrzeka, że uczyni wszystko, by poprzeć go w staraniach o tron w Polsce, prosi, by jej zaufała, i zapewnia o swojej przyjaźni do niego; Pawła I; Aleksandra I Pawłowicza (m.in. list do babki Katarzyny II podpisany: „bardzo uniżony, bardzo oddany, poddany i wnuk Aleksander”) oraz Mikołaja I.

W zbiorach Niewodniczańskiego znajdują się także dokumenty cesarzy z dynastii Habsburgów: Leopolda I, cesarza, króla węgierskiego i czeskiego z 1658 r.; Ferdynanda III, cesarza, króla węgierskiego i czeskiego z 1647 r.; cesarzowej Marii Teresy z 1741 r. (nobilitacja dla Gerharda Kesselera von Sonnenfelds); Józefa II, cesarza, króla węgierskiego i czeskiego z 1787 r. (nobilitacja dla Kajetana Raspiego); Franciszka I, cesarza austriackiego, króla węgierskiego i czeskiego z 1818 r.

W 1985 r. Niewodniczański zakupił Zbiór Radziwiłłowski liczący ok. 400 pozycji. Znajduje się w nim m.in. odręczny list królowej Polski Barbary Radziwiłłówny z 1550 r. do jej małoletnich bratanków, Mikołaja i Krzysztofa Radziwiłłów (synów Mikołaja Rudego); list carycy Anny Iwanówny z 1736 r. do Mikołaja Faustyna Radziwiłła, wojewody nowogrodzkiego, a także nieznany polskim badaczom rękopiśmienny dziennik Hieronima Floriana Radziwiłła, podczaszego litewskiego, jednego z największych „okrutników w Rzeczypospolitej”, pisany przez niego w 1746 r.

W Zbiorze Radziwiłłowskim zachowała się również księga pamiątkowa z nazwiskami i autografami gości odwiedzających w Antoninie pałacyk myśliwski Antoniego Henryka Radziwiłła, namiestnika księstwa poznańskiego, m.in. z podpisami Fryderyka Chopina i jego rodziny.

Na szczególną uwagę zasługują przechowywane w Bitburgu dokumenty nobilitacyjne królów polskich, m.in.: Zygmunta I z 1529 r. dla Mikołaja Goydomowicza¹⁴; Zygmunta Augusta z 1550 r. dla doktora medycyny Bonawentury Gardaniego¹⁵; Stanisława Augusta z 1768 r., który nobilituje Jana Chęckiego za wierną służbę na urzędzie sekretarza kanclerza wielkiego koronnego Jana Małachowskiego¹⁶, oraz dyplomy tego władcy — z 1773 r., nadający tytuł barona i indygenat dla Trevora Corry’ego, angielskiego konsula w Gdańsku, oraz z 1791 r.,

¹⁴ *Nobilitacja Mikołaja Goydomowicza* [w:] *Nobilitacje i indygenaty w Rzeczypospolitej 1434–1794*, z. 25, oprac. J. Michta, Kielce 1997.

¹⁵ *Nobilitacja Bonawentury Gardaniego* [w:] *Nobilitacje i indygenaty w Rzeczypospolitej*, oprac. J. Michta, z. 26, Kielce 1997.

¹⁶ *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w.*, wyd. B. Trelińska, Lublin 2001, s. 519–520.

dla Jana Dawida Heislera¹⁷. Wspomniane dokumenty mają postać karty pergaminowej lub poszytu oprawionego w skórę bądź aksamit, mają pięknie wymalowane herby, a przy większości z nich zachowały się pieczęcie królewskie.

Wielkość i różnorodność prezentowanej kolekcji nie pozwala na wymienienie wszystkich godnych tego obiektów z okresu od połowy XIV w. do końca istnienia I Rzeczypospolitej. Warto jednak wspomnieć jeszcze m.in. o dyplomie wystawionym w 1473 r. przez Janusza II, księcia mazowieckiego, z pięknie zachowaną pieczęcią pieszą oraz o odręcznych listach królów polskich: Augusta III (do jego zięcia Karola, króla Neapolu, z 1760 r., oraz do syna Franciszka Ksawerego z 1763 r.), Stanisława Leszczyńskiego (do Ludwika ks. Bourbon-Conde, wnioskodawcy małżeństwa Ludwika XV z jego córką Marią) i Stanisława Augusta.

W kolekcji Niewodniczańskiego znajdują się również listy Woltera, Fryderyka Wielkiego, a także Kazimierza Pułaskiego z okresu konfederacji barskiej. Nie można pominąć przy omawianiu zbiorów także bardzo interesujących rękopiśmiennych diariuszy, m.in. diariusza z podróży po Europie Zachodniej, jaką odbyli w latach 1682–1688 Jan i Aleksander Jabłonowscy, synowie Jana Stanisława, hetmana wielkiego koronnego, czy diariusza z lat 1755–1756 z podróży do Stambułu posła Augusta III, Michała Jerzego Mniszcha, towarzyszącego ojcu Janowi Karolowi, łowczemu koronnemu, w poselstwie do Turcji wraz z krótką historią Porty, wykazem panujących władców tureckich i ilustracjami.

Na szczególną uwagę zasługuje też *Epistula Gratulatoria* studentów polskich z lat 1637–1638¹⁸. Jest to adres pochwalny skierowany przez scholarów narodowości polskiej do Francesca Monariego, profesora prawa rzymskiego i kanonicznego Uniwersytetu w Bolonii. W gronie jego studentów z lat 1637–1638 znalazło się aż 34 Polaków. Wśród sygnatariuszy listu byli przedstawiciele znanych magnackich rodów, m.in.: Stanisław i Zygmunt Ossolińscy, Jan Władysław i Michał Karol Radziwiłłowie, Henryk Kazimierz Firley, Wincenty Gosiewski (późniejszy podskarbi wielki litewski i hetman polny litewski), Wespazjan Lancoroński (późniejszy biskup kamieniecki), Krzysztof Pac (późniejszy kanclerz wielki litewski), Jan Karol Szembek. List pochwalny podpisali również Stanisław Baryczka z patrycjuszowskiej rodziny mieszczańskiej z Warszawy oraz Paweł Konstanty Boim z patrycjuszowskiej rodziny mieszczańskiej ze Lwowa. Przepiękny jest również adres gratulacyjny Rady m. Krakowa (w formie akwareli Juliusza Kossaka) do arcyksiężniczki austriackiej Gizeli z okazji jej zaślubin z Leopoldem ks. Bawarskim w 1873 r.

¹⁷ *Nobilitacja Jana Dawida Heislera [w:] Nobilitacje i indygenaty w Rzeczypospolitej*, oprac. J. Michta, z. 30, Kielce 1997.

¹⁸ „*Epistula Gratulatoria*” studentów polskich z 1637/38 roku do Francesca Monari, profesora praw obojga w Uniwersytecie Bolońskim, wstęp R. Ergetowski; biogramy K. Targosz, Bitburg 1992.

Niezwykle cenną część kolekcji tworzą archiwalia z końca XVIII w. dotyczące powstania kościuszkowskiego i Legionów Polskich we Włoszech. Z dokumentów odnoszących się do powstania kościuszkowskiego należy wymienić: rozkazy i patenty wypełnione własnoręcznie przez wybitnych dowódców insurrekcji, m.in. przez: gen. Filipa Haumana, gen. Józefa Zajączka, naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej Tadeusza Kościuszkę, a także m.in. bardzo interesujący list księdza Hugona Kołłątaja do Kościuszki z 13 lipca 1794 r., relacjonujący jego rozmowę z gen. Jakubem Jasińskim; rękopiśmienne plany przedstawiające miejsca obozowania wojsk polskich oraz bilety skarbowe i druki ulotne. Wśród dokumentów Legionów Polskich we Włoszech są m.in. nominacje rządu Republiki Cisalpińskiej z 1796 r. dla gen. Karola Kniaziewicza na dowódcę I Legionu Polskiego oraz pisma polskich generałów: Jana Henryka Dąbrowskiego (20 maja 1797) do gen. Marcina Vignola, ministra wojny w Republice Cisalpińskiej, i Józefa Wielhorskiego (20 kwietnia 1798) do gen. Foissac-Toura, komendanta twierdzy w Mantui.

W kolekcji Niewodniczańskiego znajdują się też cenne dokumenty poświęcone osobie Napoleona i jego stosunkowi do Polski i Polaków. Są to pisma i rozkazy podpisane przez Napoleona, m.in. do: Aleksandra Bertiera (z 19 października 1802) w sprawie wyprawy na San Domingo, gen. Henryka Clarke'a (z 7 stycznia 1807, 10 lipca 1809 i 5 stycznia 1814), gen. Gougisa (z 12 stycznia 1807) z rozkazami dotyczącymi ruchów armii francuskiej na terenie Polski, do jego adiutanta płk. Stanisława Dunin-Wąsowicza (z 4 kwietnia 1814), wysłany dwa dni przed abdykacją, oraz raport stwierdzający stany osobowy i wyposażenia VIII Korpusu Polskiego po bitwie narodów pod Lipskiem, sporządzony między 20 listopada a 1 grudnia 1813 r., z dopisanym przez Napoleona rozkazem do ministra wojny. Również interesujące są listy adresowane do Napoleona, które napisali m.in. gen. Jan Henryk Dąbrowski (14 sierpnia 1794) i ks. Józef Poniatowski (23 października 1809), prawdopodobnie po otrzymaniu od cesarza „złotej szabli” (dekretem z 16 października 1809 r., za zwycięstwo nad armią austriacką).

Zwracam także uwagę na archiwalia dotyczące polskiego wychodźstwa, a zwłaszcza Wielkiej Emigracji. Znajdują się wśród nich odręczne listy ks. Adama J. Czartoryskiego, Joachima Lelewela, prezesa Komitetu Narodowego Polskiego, gen. Józefa Bema, hr. Władysława Platera, prezesa Wydziału Statystycznego Towarzystwa Literackiego Polskiego, gen. Józefa Dwernickiego, Juliana Ursyna Niemcewicza, Leonarda Chodźki, a także pismo markiza La Fayette'a, prezesa Komitetu Centralnego Pomocy Polakom, oraz odręczny list Ludwika Filipa, króla Francuzów, do prezesa rządu francuskiego Kazimierza Périera, informujący o 300 Polakach oczekujących w Weimarze na wyjazd do Francji. W zbiorach zgromadzonych przez Niewodniczańskiego można znaleźć unikatową dokumentację działalności Polaków w Komunie Paryskiej, jak np. odręczne pisma i rozkazy gen. Walerego Wróblewskiego i gen. Jarosława Dąbrowskiego

z kwietnia i maja 1871 r., pisane podczas pełnienia przez niego najwyższych funkcji dowódczych.

Niewodniczański przywiązywał również znaczną wagę do gromadzenia archiwaliów z okresu II Rzeczypospolitej, okupacji oraz najnowszej historii Polski. Udało mu się zgromadzić m.in.: odręczne listy, notatki, autografy, fotografie, wpisy do sztabu wybitnych polityków i mężów stanu XX w., jak np. Ignacego Daszyńskiego i Romana Dmowskiego (dedykacja w książce *La question polonaise* z 1909 r.), Józefa Piłsudskiego, Ignacego J. Paderewskiego (listy, rozliczenia finansowe, fotografie oraz dyplom honorowego obywatelstwa Warszawy przyznany mu 9 stycznia 1919 r.), Edwarda Rydza-Śmigłego, Wincentego Witosa, Ignacego Mościckiego, Władysława Sikorskiego, Charlesa de Gaulle'a (odręczny list z 3 września 1920 r. relacjonujący jego udział w bitwie warszawskiej 1920 r.), Stanisława Grabskiego, Felicjana Sławoj-Składkowskiego, Władysława Raczkiewicza, Kazimierza Sosnkowskiego, Tadeusza Komorowskiego „Bora”, Władysława Andersa, Władysława Raczkiewicza, Eugeniusza Kwiatkowskiego, Stanisława Mikołajczyka.

W kolekcji znajdują się również archiwalia związane ze zbrodniarzami hitlerowskimi i komunistycznymi, m.in.: *Reichsführerem* SS Heinrichem Himmlerem, Hermannem Göringem (dyplom honorowego obywatelstwa miasta Gdańska z 12 stycznia 1943 r.), Albertem Försterem, *Gauleiterem* Gdańska (m.in. odręczne notatki i prośby pisane przez niego z więzienia w języku polskim), Bolesławem Bierutem (listy odręczne, fotografie).

Należy wspomnieć o kolekcji listów obozowych z okresu drugiej wojny światowej, zwłaszcza pisanych z różnych obozów koncentracyjnych przez członków tej samej rodziny. Wspomniana korespondencja pochodzi od 171 więźniów z 10 „głównych” niemieckich obozów koncentracyjnych: Auschwitz-Birkenau, Dachau, Mauthausen, Majdanek, Weimar-Buchenwald, Sachsenhausen, Hamburg-Neuengamme, Ravensbrück, Groß-Rosen, Leitmeritz. Zauważmy, że jednym z więźniów obozu Sachsenhausen był profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Roman Prawocheński, dziadek macierzysty Tomasza Niewodniczańskiego. Listy z obozów koncentracyjnych były zazwyczaj krótkie i pisane po niemiecku. Kończyły się przymusowym, formularzowym zwrotem: *„Ich bin gesund und fühle mich wohl”* („Jestem zdrowy/a i czuję się dobrze”).

Powojenną historię Polski reprezentuje interesująca i bardzo rzadka (z uwagi na niszczenie tego typu dokumentacji) spuścizna po działalności sądów doraźnych z 1946 r. Znajdują się w niej m.in. pisma z instrukcjami w sprawie stosowania sądownictwa doraźnego, akty oskarżenia i spisy osób skazanych na śmierć, sentencje wyroków, protokoły z egzekucji, obwieszczenia o wykonaniu wyroku śmierci i wiele innych niezwykle ważnych dokumentów świadczących o bezprawiu, jakiego dopuszczały się państwowe organa bezpieczeństwa (UB i KBW) oraz prokuratorzy i sędziowie na „żołnierzach niezłomnych”.

W omawianej kolekcji spotkać można też dokumenty związane z Kościołem katolickim w Polsce. Są to listy, kartki pocztowe, przesłane życzenia, m.in.: prymasa Augusta Hlonda, arcybiskupa Józefa Gawliny, prymasa Stefana Wyszyńskiego, kardynała Karola Wojtyły, kardynała Franciszka Macharskiego, prymasa Józefa Glempa. Wśród archiwaliów znajduje się list papieża Jana Pawła II z sierpnia 1990 r. adresowany do Tomasza Niewodniczańskiego, który kończy się słowami: „Życzę Panu błogosławieństwa Bożego w Jego niezwyklej działalności — a także w życiu osobistym i rodzinnym”. Ważne są również dokumenty dotyczące emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej w Londynie: m.in. „Rozliczenie rocznych wydatków kancelarii Prezydenta RP na Uchodźstwie” z 1949 r., a ponadto własnoręczne listy i kartki z życzeniami: gen. Stanisława Maczka, gen. Tadeusza Bór-Komorowskiego, gen. Kazimierza Sosnkowskiego, gen. Mariana Kukieła, gen. Władysława Andersa, Stanisława Mikołajczyka, Stefana Korbońskiego oraz Edwarda Raczyńskiego do Arthura Edena hr. Avon.

W zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego znalazły się też cenne inkunabuły i starodruki, m.in.: wydany w Norymberdze w 1493 r., w oficynie Antona Kobergera, *Liber cronicarum cum figuris ymaginibus ab inicio mundi*, z drzeworytniczymi ilustracjami pochodzącymi z pracowni Michała Wolgemuta i tekstem Hartmanna Schedla; *Commune incliti Poloniae Regni privilegiorum...*, Jana Łaskiego (wyd. J. Haller, Kraków 1506); Kronika Marcina Kromera *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX (O sprawach, dziejach i wszystkich innych potocznościach koronnych ksiąg XXX)*, wydana w Bazylei w 1555 r.; *Simonis Starovolsci Polonia: Nunc denuo recognita et aucta*, wydana przez Jerzego Förstera w Gdańsku w 1652 r.; *Gestorum Populi Poloni sub Henrico Valesio...* Andrzeja Maksymiliana Fredry (wydawca: Jerzy Förster, Gdańsk 1652); Tablice genealogiczne władców Nicolasa Guedeville’a z XVIII w.

W omawianej kolekcji znaleźć można także ryciny — sztychowane portrety i sceny, rysunki, druki ulotne, m.in. *Wjazd do Rzymu Jerzego Ossolińskiego 27 listopada 1633* (Stefano della Bella), portret Jerzego Ossolińskiego według obrazu Bartłomieja Strobla (Jeremias Falck, poł. XVII w.), grafiki Daniela Chodowieckiego, rysunki Aleksandra Orłowskiego, Maksymiliana Gierymskiego, Jacka Malczewskiego i innych artystów malarzy.

Na uwagę zasługują rękopisy związane z Adamem Mickiewiczem. Są to m.in. listy poety adresowane do Marii z Wołowskich Szymanowskiej, Stefana Garczyńskiego, Henryka Rzewuskiego i ks. Piotra Wiaziemskiego, wywód szlachectwa rodziny Mickiewiczów i jego potwierdzenie przez deputację generalną guberni litewsko-wołyńskiej w 1820 r. Mickiewicziana ze zbiorów Niewodniczańskiego doczekały się krytycznej edycji. W 1989 r. ukazał się tom pierwszy¹⁹, w opracowaniu Marii Danilewicz-Zielińskiej i T. Niewodni-

¹⁹ *Mickiewicziana*, t. 1, Warszawa 1989, teksty odczytali M. Danilewicz-Zielińska i T. Niewodniczański, oprac. i komentarz M. Danilewicz-Zielińska, red. nauk. i posłowie J. Odrowąż-Pieniążek.

czańskiego, zawierający listy Adama Mickiewicza do Antoniego Odyńca i innych adresatów z lat 1828–1852, *Dzienniczek podróży* Antoniego Edwarda Odyńca z lat 1830–1832 oraz listy i wiersze Celiny Szymanowskiej Mickiewiczowej (żony poety) z lat 1834–1848. Listy Celiny Mickiewiczowej i jej wiersze to autentyczne *inedita* dużej dokumentalnej wartości. W zbiorach znajdują się także wiersze Mickiewiczowej pisane prawdopodobnie w klinice dla nerwowo chorych, o czym należy pamiętać przy ich interpretacji, np. wiersz *Tęsknota*: „[...] Adalku kochany, motylku cacany [...] przyjdź do mnie jutro mężulku nieznany”²⁰. Tom drugi — wydany w 1993 r. przez Marię Danilewicz-Zielińską, Marię Dernałowicz, Janusza Odrowąża-Pieniążka, Czesława Zgorzelskiego — zawiera bardzo cenny *Album* Piotra Moszyńskiego²¹. *Album* to mała książeczek (wymiar 11 x 17,9 cm) pochodząca z biblioteki Jerzego Moszyńskiego. O wartości *Albumu* decyduje fakt, iż zawiera on autografy 45 utworów Adama Mickiewicza z lat 1823–1828, w większości powstałych w Odessie i w okresie podróży krymskiej. Otwierają go wiersze *Do Maryi. 1823* i *Basza*. Początkowo utwory są przepisane wyjątkowo starannie. Później zmienia się charakter zapisów, przypominają roboczy notatnik, w którym poeta zapisuje w zależności od sytuacji różne wersje sonetów i bajek. Świadczy o tym sonet *Bakczysaraj* otwierający *Album* i wchodzący w skład moskiewskiego wydania *Sonetów* z 1826 r. Interesująca jest dla historyków literatury analiza autografu *Sonetów krymskich* (jest ich osiem w *Albumie*). Jeżeli chodzi o *Stepy akermanskie*, to w wydaniu moskiewskim początek sonetu brzmi: „Wpłynąłem na suchego przestwór oceanu, wóz nurza się w zieloność i jak łódka brodzi [...]”. Jednak pierwotny tytuł brzmiał *Podróż do Akkermanu*. Według szczegółowej analizy Danilewicz-Zielińskiej w *Albumie* występują dwie inne wersje początku: „Poznałem stepowego podróż oceanu, kiedy wóz mój nurtami zielonymi brodzi” i na marginesie inna redakcja początku: „Żeglowałem i w suchych stepach oceanu”. W opinii badaczki spotykamy także jeszcze inną wersję początku, zapisaną kilka stron dalej pt. *Podróż do Akkermanu*: „Okrzyły mnie stepy na kształt oceanu, pocztowa łódź nurtami zielonymi brodzi, wśród fali łąk szumiących, wśród kwiatów powodzi mijam zatoki zboża i wyspy burzanu” i dopiero w dalszym dopisku poeta „omija koralowe ostrowy burzanu”, o których tyle i tak interesująco napisano. Wąż zachowuje się także różnie. Naprzód „śliskim licem pocałował ziola”, ostatecznie — „śliską piersią dotyka się ziola”²².

T. Niewodniczański zgromadził także rękopisy i różne materiały dotyczące Juliana Tuwima, m.in. listy, autografy wierszy poety, notaty dotyczące słownictwa staropolskiego, korekty artykułów, fotografie, wycinki z gazet. Rękopisy

²⁰ Ibidem, s. 261.

²¹ *Mickiewicziana*, t. 2, oprac. M. Danilewicz-Zielińska, M. Dernałowicz, J. Odrowąż-Pieniążek, C. Zgorzelski, red. nauk. J. Odrowąż-Pieniążek, Warszawa 1993.

²² Ibidem.

15 wierszy ukazały się w opracowaniu Tadeusza Januszewskiego, kustosa Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie²³. Zbiór rękopisów Juliana Tuwima, obejmujący m.in. 138 wierszy napisanych w latach 20. i 30. XX w., zakupił Niewodniczański w Nowym Jorku w 1994 r.²⁴ W zbiorze znajdują się teksty satyryczne i kabaretowe, często antybolszewickie i antysemityczne. Prawdopodobnie poeta wstydził się zabrać je ze sobą, wracając do kraju po wojnie. Zostały znalezione przypadkowo w pudełku po butach przez następną lokatorkę mieszkania.

W tym miejscu należy wspomnieć o zbiorze kilkudziesięciu listów Kazimierza Wierzyńskiego do różnych osób oraz Kazimierza i Haliny z Pfefferów Wierzyńskich do Rafała i Zofii z Jakubowskich Malczewskich. Znajduje się tam również autograf wiersza Kazimierza Wierzyńskiego pt. *Sekwana* (1939) oraz kilka fotografii Kazimierza Wierzyńskiego z różnych lat²⁵. W zbiorach Niewodniczańskiego są także archiwalia związane z wybitnym pisarzem i poetą oraz działaczem Związku Literatów Polskich Jarosławem Iwaszkiewiczem. Są to materiały osobiste, donosy, paszkwile, bruliony, autografy recenzji, korespondencja, m.in.: listy Iwaszkiewicza do Szymona Piotrowskiego, Jerzego Błęszyńskiego i Marii Danilewicz-Zielińskiej, listy Anny Iwaszkiewicz, odpis z protokołu z walnego zebrania Oddziału Warszawskiego Związku Literatów Polskich z 31 stycznia 1966 r. poświęconego sprawie Melchiora Wańkowicza i inne.

W zbiorze Niewodniczańskiego znajdujemy rękopisy, autografy, książki z dedykacjami, fotografie, bilety wizytowe najważniejszych polskich pisarzy i poetów z XIX–XX w.: Juliana Ursyna Niemcewicza, Juliusza Słowackiego (listy własnoręczne do Hersylii Januszewskiej i Franciszki Bukowickiej z lat 1847–1848), Cypriana Kamila Norwida (list do Tadeusza Góreckiego z roku 1859), Józefa Ignacego Kraszewskiego, Teofila Lenartowicza, Zygmunta Miłkowskiego (Teodora Tomasza Jeża), Elizy Orzeszkowej, Henryka Sienkiewicza (listy do różnych osób, bilety wizytowe), Jana Kasprowicza (autograf wiersza *Krzak dzikiej róży w ciemnych smreczynach*), Gabrieli Zapolskiej, Marii Konopnickiej, Kazimierza Przerwa-Tetmajera, Lucjana Rydla, Stefana Żeromskiego (m.in. list własnoręczny do Jana Lechonia z przeprosinami z roku 1921), Władysława Stanisława Reymonta, Stanisława Przybyszewskiego, Władysława Orkana, Józefa Conrada, Jana Parandowskiego, Kazimiery Iłłakowiczówny, Kornela Makuszyńskiego, Emila Zegadłowicza, Marii Dąbrowskiej (listy do Rafała Malczewskiego i Jerzego Stempowskiego), Jana Lechonia (list własnoręczny do Michała Kwapiszewskiego z opisem kłopotów finansowych i podpisem: „Jan

²³ *Julian Tuwim, Utwory nieznanne. Ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, oprac. T. Januszewski, Łódź 1999.

²⁴ *Erotyzm starych papierów*. Rozmowa Ewy Wieczorek z Tomaszem Niewodniczańskim z okazji otwarcia wystawy w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, „Gazeta Stołeczna” z 10 października 1996 r.

²⁵ A.M. Kobos, op.cit., s. 186.

Bez Ziemi i Bez Forsy Lechoń”), Adama Ważyka (fragment autografu wiersza *Poemat dla dorosłych*), Pawła Jasienicy, Witolda Gombrowicza, Józefa Wittlina, Gustawa Herling-Grudzińskiego, Mariana Hemara, Antoniego Słonimskiego, Leopolda Tyrmanda, Melchiora Wańkowicza, Jana Sztaudyngera, Konstantego I. Gałczyńskiego, Kazimierza Brandysa, Marii Kuncewiczowej, Sławomira Mrożka, Czesława Miłosza, Wisławy Szymborskiej, Tadeusza Różewicza, Zbigniewa Herberta (listy do Karla Dedeciusa, Bolesława Taborskiego).

W tym miejscu należy wspomnieć o przechowywanych w kolekcji dokumentach związanych z ludźmi kultury i nauki. Na uwagę zasługują listy odręczne wybitnej polskiej aktorki Heleny Modrzejewskiej, a także listy, kartki pocztowe, fotografie, bilety wizytowe: Marii Skłodowskiej-Curie, Bronisława Malinowskiego, Ludwika Solskiego, Władysława Tatarkiewicza, Leszka Kołakowskiego.

Jeżeli chodzi o muzyków, to do najcenniejszych należą własnoręczne listy Fryderyka Chopina do Wojciecha Grzymały, listy i autografy kompozycji Henryka Wieniawskiego oraz Stanisława Moniuszki, Ignacego Jana Paderewskiego (autograf z fragmentem opery *Manru*), Feliksa Nowowiejskiego, Karola Szymanowskiego (list z 1931 r. do Zdzisława Jachimeckiego), Ludomira Różyckiego, Grzegorza Fitelberga, Witolda Lutosławskiego, Krzysztofa Pendereckiego, Witolda Małcużyńskiego (fragment partytury *Concerto for Orchestra* z autografem) i Artura Rubinsteina.

W zbiorze korespondencji Rubinsteina, światowej sławy pianisty, znajdują się m.in. listy Zofii Kon, późniejszej żony wybitnego polskiego skrzypka, żydowskiego pochodzenia, Pawła (Kahana) Kochańskiego. Wśród dokumentów związanych z malarzami i artystami plastykami zwracam uwagę na: listy Bernarda Bellotta de Canaletta, Artura Grottgera (własnoręczny list do Emila Brajera z 1863 r.), wzruszający list Jacka Malczewskiego i jego żony do teściów malarza (z kopertą ozdobioną rysunkami), własnoręczne listy i kartki pocztowe Henryka Siemiradzkiego, Juliana Fałata, Zygmunta Ajdukiewicza, Mai Berezowskiej, Józefa Czapskiego, Michała Elwiro Andriollego i Stanisława Wyspiańskiego (m.in.: wskazówki i plan urządzenia dekoracji w Domu Towarzystwa Lekarskiego w Krakowie przy ulicy Radziwiłłowskiej).

Obiekty do zbiorów w Bitburgu kupowane były w zasadzie, z małymi wyjątkami, wyłącznie na Zachodzie. Głównym miejscem zakupów były domy aukcyjne w Londynie, Nowym Jorku i Niemczech (firma *Stargard* w Berlinie, *Brandes* w Brunszwiku, domy aukcyjne *Reiss & Auverman*, *Hauswedell*, *Hartung & Karl*), ale nie tylko — obiekty kolekcjonerskie nabywane były też u licznych akcjonariuszy i handlarzy rękopisami w Paryżu i na całym świecie, których Niewodniczański poznał podczas aukcji antykwarycznych. Korespondencja z obozów koncentracyjnych pochodzi głównie z aukcji prowadzonych przez firmy filatelistyczne (w tym zwłaszcza od firmy w Düsseldorfie). Poważna część zbioru książek z dedykacjami zakupiona została od wdowy po Aleksandrze Janta-Połyńskim w Nowym Jorku. Zbiór dawnych map Polski zakupił

Niewodniczański od Haliny Malinowskiej w Genewie. W Portugalii nabył liczący ponad 200 pozycji zbiór listów Kazimierza Wierzyńskiego. Kolejnym nabytkiem była bardzo interesująca kolekcja ok. 200 listów Jarosława Iwaszkiewicza. W tym miejsca potrzebna jest dygresja, mianowicie w niektórych wypadkach nabyte przez Niewodniczańskiego obiekty były wcześniej przedmiotem kradzieży. Właściciel kolekcji kupił je w antykwariacie lub od handlarzy rękopisami w dobrej wierze, nie wiedząc, że zostały ukradzione z innych zbiorów bibliotecznych i archiwalnych. Przykładem jest m.in. odręczny list Tadeusza Kościuszki do Thomasa Jeffersona (znajdujący się wcześniej w *Archives and Museum of the Polish R.C Union* w USA). Podobnie jest z niektórymi obiektami kartograficznymi, które dostały się na rynki antykwaryczne w Europie Zachodniej z Ukrainy. *Nota bene*, niektóre wcześniej zostały zrabowane przez władze carskie z Polski. Paradoxem losu jest fakt, że także zbiory Tomasza Niewodniczańskiego były przedmiotem kradzieży, gdyż w 1993 r. został zrabowany jeden z najcenniejszych rękopisów z kolekcji z Bitburga, tzw. *Album Moszyńskiego*, zawierający 47 poematów Adama Mickiewicza. Został on odzyskany dopiero po wielu latach w stanie zniszczonym.

Przejdźmy teraz do problematyki związanej z opracowaniem kolekcji. Niektóre dokumenty kupowane przez Niewodniczańskiego na aukcjach były zaopatrzone w dawne spisy i inwentarze. Jednak większość rękopisów żadnych pomocy archiwalnych nie miała. Dlatego celem właściciela kolekcji było przygotowanie szczegółowych spisów bądź katalogów przechowywanych rękopisów. Dla swoich obiektów zbudował specjalny budynek w Bitburgu, gdzie z pomocą polskich i zagranicznych badaczy prowadził systematyczne prace nad katalogowaniem i konserwacją archiwaliów i kartografików. Wkrótce kolekcja z Nadrenii Palatynu (gdzie leży miasteczko Bitburg) stała się znana nie tylko w Polsce i Niemczech, ale również w Europie i na świecie. Ze zbiorami bitburskimi zapoznali się wybitni naukowcy, a same obiekty (zwłaszcza kartograficzne) gościły na słynnych zagranicznych wystawach.

Niewodniczański przywiązywał dużą wagę do kontaktów z polskimi uczonymi z dziedziny historii (Aleksander Gieysztor, Maria Koczerska, Zofia Zielińska) i kartografii (Stanisław Alexandrowicz). Zbiory bitburskie nie były chowane pod korcem, gdyż — jak wiadomo — doczekały się za życia twórcy kolekcji kilkudziesięciu wystaw w kraju i za granicą. Jeżeli chodzi o opracowanie archiwaliów, to na szczególną uwagę zasługuje wydany drukiem w 2004 r. *Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*²⁶. Dokumenty te przechowywane są obecnie w Zamku Królewskim w Warszawie. Prace nad katalogiem prowadziła w latach 90. ubiegłego wieku Janina Tomaszewicz z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, która w trakcie trzykrotnego pobytu w Bitburgu sporządziła pierwszą wersję regestów i szcze-

²⁶ *Katalog dokumentów pergaminowych...*

gółowo opisała dokumenty, co pozwoliło stworzyć pierwszą wersję katalogu. W 2002 r. za zgodą Niewodniczańskiego Janusz Kurtyka i Waldemar Bukowski z Instytutu Historii PAN w Krakowie sprowadzili z Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego do Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Małopolski kserokopie dokumentów z kolekcji bitburskiej. Podstawowe prace nad przygotowaniem katalogu do druku wykonał dr Maciej Zdanek na miejscu, w Krakowie, oraz podczas dwukrotnego pobytu w Bitburgu. Edycja, zaopatrzona w konkordancję sygnatur dokumentów, wykaz transumptów dokumentów poświadczających wpisy do ksiąg sądowych, widymaty i inserty oraz indeksy nazw osobowych i miejscowych, zawiera w sumie rejestry 453 dokumentów z XIV–XX w. W kolekcji rękopisów T. Niewodniczańskiego znaczną część stanowią dokumenty papierowe oraz archiwalia z XIX w. Nad katalogiem dokumentów papierowych pracował dr hab. Janusz Pezda z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Także piszący te słowa w czasie swoich pobytów w Bitburgu (związanych z przygotowaniem w AGAD wystawy) opracował niektóre obiekty ze zbiorów rękopiśmiennych. Krytycznego wydania (wraz z podobizną) doczekały się zbiory mickiewiczianów oraz niektóre z wierszy Juliana Tuwima, była o tym mowa.

Kartografika i zbiory rękopisów z kolekcji T. Niewodniczańskiego były wielokrotnie prezentowane na różnych krajowych i światowych wystawach. Jeżeli chodzi o kartografika, to pokazywano je m.in. w Amsterdamie, Leuven, Madrycie, Barcelonie, Trewirze, Berlinie. We wrześniu 1981 r., z okazji 350-lecia powstania w Polsce pierwszej Katedry Geodezji na Uniwersytecie Jagiellońskim, w *Colegium Maius* tej uczelni otwarta została wystawa zbiorów kartograficznych z kolekcji Niewodniczańskiego, na której pokazano ponad 350 dawnych map Polski. We wrześniu 1996 r. przygotowano ekspozycję w Berlinie, na której pokazano 130 unikatowych map Niemiec. Wystawa pt. „*Imago Germaniae*”, zorganizowana wspólnie z Zakładem Kartografii Państwowej Biblioteki Funduszu Kultury Pruskiej, była następnie prezentowana w innych niemieckich miastach, m.in. w Bonn i Papenburgu (Saksonia). Wybrane obiekty kartograficzne były ekspozowane w 1998 r. w bibliotece Uniwersytetu w Trewirze. Mapy Śląska były prezentowane na wystawach w Königswinter i w Koblencji. Na wystawie na Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie przedstawiono w czerwcu 1998 r. ponad 300 dawnych map Pomorza i widoków miast pomorskich, które następnie właściciel zbiorów podarował Uniwersytetowi Szczecińskiemu. Na wystawie w Prüm zaprezentowano mapy Luksemburga i regionu Eifel, zaś na wystawie w Karlsruhe mapy Badonii i górnego Renu. W Niemieckim Instytucie Polskim w Darmstadt pokazano na wystawie dawne widoki i plany Gdańska oraz starodruki wydane w Gdańsku. Pojedyncze, najsłynniejsze eksponaty kartograficzne były udostępnione w Anglii (Londyn), Hiszpanii (Barcelona, Madryt), Belgii (Leuven), Luksemburgu. Na przełomie 2001 i 2002 r. 16 cennych atlasów i kilka map ze zbiorów bitburskich ekspozowano na wystawie w pałacu królewskim

w Mediolanie. W 2002 i 2003 r. fragmenty kolekcji Niewodniczańskiego były pokazywane na dwóch wystawach w Ossolineum we Wrocławiu („*Imago Silesiae*”, 2002; „*Imago Poloniae*”, 2003). Po tej pierwszej wystawie właściciel kolekcji przekazał Ossolineum ponad 200 map i widoków Śląska. W 2007 r., na pożegnanie z Wrocławiem, uzupełnił ten podarunek o mapę Śląska Martina Helwiga z 1612 r. — to jej jedyny zachowany egzemplarz²⁷. W Muzeum Sztuki w Wilnie otwarto 17 września 2003 r. wystawę pt. „*Imago Lithuaniae*”, która była czynna do końca listopada tego roku. Ekspozycja była podziwiana przez wielką liczbę mieszkańców Litwy. Szkoda, że zasięg terytorialny pokazanych obiektów (na życzenie Litwinów) obejmował wyłącznie terytorium byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kolejna wystawa prezentująca zbiory bitburskie pt. „*Dantiscum emporium totius Europæ celeberrimum*” była prezentowana w Gdańsku („Gdańsk i Bałtyk na mapach, widokach i dokumentach ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego, Bitburg, Niemcy”), opracowanie Kazimierz Kozica i Tomasz Niewodniczański. Wystawa (zorganizowana przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska) została udostępniona zwiedzającym w salach Ratusza Głównego Miasta Gdańska (11 października 2004–15 maja 2005). Gdańska wystawa (pod tym samym tytułem) została pokazana w lipcu i sierpniu 2005 r. w Emden (Dolna Saksonia) w Bibliotece im. Jana Łaskiego (Johannes a Lasco Bibliothek). W 2007 r. wybrane obiekty ze zbiorów bitburskich były częścią ekspozycji wystawowych w Luksemburgu i Prüm (Nadrenia Palatynat), natomiast dokumenty nobilitacyjne prezentowano od 27 października 2007 do 15 lutego 2008 r. w Bibliotece Uniwersyteckiej w Trewirze. Interesująca była także wystawa (31 stycznia–28 lutego 2008) w Prüm pt. „*Ich bin gesund und fühle mich wohl...*” („Jestem zdrowy i czuję się dobrze...”), na której pokazano listy polskich więźniów z obozów koncentracyjnych i obozów pracy (katalog opracowała Dorota Otwinowska). W 2009 r. (15 maja–31 sierpnia) w Bibliotece Miejskiej w Trewirze miała miejsce wystawa zbiorów kartograficznych Niewodniczańskiego pt. „*Magna Regio — Thier und die Grossregion*”. W tym samym roku były jeszcze prezentowane ekspozycje (ze zbiorów Niewodniczańskiego) m.in. w Karlsruhe i Bitburgu. Natomiast planowana na 2010 r. wystawa na Ukrainie (Kijów, Charków, Lwów) nie doszła do skutku.

Zbiory rękopiśmienne były również pokazywane na wielu wystawach w Polsce i Europie. Początkowo (od 1981) w formie ilustrowanych prelekcji. Dopiero w 1996 r. miała miejsce w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie wystawa zbiorów Niewodniczańskiego²⁸. Była to pierwsza na taką skalę wy-

²⁷ M. Dworsatschek, *Imago Silesiae z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego*, Wrocław 2002, Tow. Przyjaciół Ossolineum, 21 x 30 cm, s. 170, [1], ilustr. całostr. [w tym barwne], k. tabl. rozkł. [1] z mapą [załącznik]; oprac. wyd.: kart. fragment znakomitej kolekcji dot. Śląska, ponad 270 szczegółowo opisanych map, planów i widoków, liczne reprodukcje, bibliografia, indeksy.

²⁸ *Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu (RFN). Katalog wystawy w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, październik 1996 rok, oprac. J. Grabowski, T. Niewodniczański, Warszawa 1996.

stawa kolekcji z Bitburga²⁹. Wcześniej właściciel zbiorów pokazywał kolekcję w postaci wybranych oryginałów, m.in. w listopadzie 1981 r. na posiedzeniu Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Książki, w Zakładzie Rękopisów i Kartografii Biblioteki Narodowej w Warszawie, w pałacu w Łańcucie (podczas konferencji poświęconej rodzinie Potockich), w trakcie licznych odczytów w Polsce i za granicą. Natomiast rękopisy związane z Adamem Mickiewiczem były przedstawiane na promocji mickiewiczianów w Muzeum Literatury w Warszawie w 1989 i 1993 r.

W 2002 i w 2003 r. była pokazywana w Niemczech i Polsce największa z dotychczasowych ekspozycja (prezentująca zbiory bitburskie) pt. „*Imago Poloniae*. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego”. Katalog wystawy pod honorowym patronatem prezydenta RFN Johannesesa Raua i prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego (t. 1–2) ukazał się w 2002 r. Wystawa była najpierw prezentowana w Państwowej Bibliotece Pruskiego Dziedzictwa Kultury w Berlinie (*Staatsbibliothek zu Berlin — Preussischer Kulturbesitz*) w dniach 18 kwietnia–8 czerwca 2002 r., następnie na Zamku Królewskim w Warszawie (4 listopada–31 grudnia 2002), w Muzeum Narodowym w Krakowie (7 lutego–30 marca 2003) oraz w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu (24 kwietnia–30 czerwca 2003). W 2009 r., po namowach żony, Tomasz Niewodniczański zorganizował w Prüm w Niemczech (była o tym mowa) wystawę listów z obozów koncentracyjnych pt. „*Ich bin gesund und fühle mich wohl...*”³⁰. Towarzyszył tej wystawie znakomicie opracowany katalog zawierający fotokopie listów³¹.

Zbiory rękopiśmienne T. Niewodniczańskiego były wielokrotnie prezentowane w audycjach telewizyjnych i radiowych, w periodykach naukowych i prasie codziennej.

Bibliografia

- Alexandrowicz S., *Siedemdziesięciolecie urodzin Doktora Tomasza Niewodniczańskiego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 35, 2003, nr 4, s. 304–307.
- Danilewicz-Zielińska M., „*Mickiewicziana i Album Moszyńskiego*”. *Głos na wieczorze Mickiewiczowskim w Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie w dn. 17 X 1989 r.*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza” 1989, t. 24.
- Długosz J., *Latyfundium Lubomirskich w XVII wieku (powstanie — rozwój — podziały)*, „Uniwersytet Opolski Studia i Materiały”, nr 25, Opole 1971.
- Dworsatschek M., *Imago Silesiae z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego*, Wrocław 2002.

²⁹ J. Grabowski, *Nota komisarza wystawy*, ibidem, s. 21–27.

³⁰ A.M. Kobos, op.cit., s. 186–187.

³¹ „*Ich bin gesund und fühle mich wohl...*” *Briefe polnischer Häftlinge aus den Konzentrationslagern. Katalog zur Ausstellung aus der Sammlung Thomas Niewodniczanski*, Herausgeber Dr. T. Niewodniczanski, kommentarz i wstęp D. Otwinowska, Februar 2009.

- Erotizm starych papierów. Rozmowa Ewy Wieczorek z Tomaszem Niewodniczańskim z okazji otwarcia wystawy w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Gazeta Stołeczna” z 10 października 1996.
- „Epistula Gratulatoria” studentów polskich z 1637/38 roku do Francesca Monari, profesora praw obojga w Uniwersytecie Bolońskim, wstęp R. Ergetowski, biogramy K. Targosz, Bitburg 1992.
- Grabowski J., *Imago Poloniae — przywileje cesarskie, dokumenty królewskie i bulle papieskie w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, „Zeszyty Piotrkowskie” 2003, t. 5, s. 385–391.
- Grabowski J., *Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, „Archeion” 1997, t. 97, s. 99–111.
- Grabowski J., *Nota komisarza wystawy [w:] Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu (RFN). Katalog wystawy w Archiwum Głównym Akt Dawnych, październik 1996*, scenariusz i opracowanie J. Grabowski, T. Niewodniczański, Warszawa 1996, s. 21–27.
- Grabowski J., *Tomasz Niewodniczański. Wspomnienie*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2010 [wyd. 2011], t. 17, s. 293–295.
- Hrynkiewicz A., *Henryk Niewodniczański 1900–1968*, „Acta Physica Polonica”, t. 35, 1969, z. 1, s. 3–10.
- „*Ich bin gesund und fühle mich wohl...*” Briefe polnischer Häftlinge aus den Konzentrationslagern. Katalog zur Ausstellung aus der Sammlung Thomas Niewodniczanski. Herausgeber Dr. T. Niewodniczanski, komentarz i wstęp D. Otwinowska, Februar 2009.
- Imago Poloniae. Dawna Rzeczpospolita na mapach, dokumentach i starodrukach w zbiorach Tomasza Niewodniczańskiego*, t. 1–2, oprac. K. Kozica [kartografia, t. 2], J. Pezda [dokumenty historyczne, t. 1], red. T. Niewodniczański, Bitburg 2002.
- Julian Tuwim: Utwory nieznanne. Ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, Wydawnictwo Wojciech Grochowalski, Łódź 1999.
- Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu*, oprac. J. Tomaszewicz, M. Zdanek, red. W. Bukowski, Kraków 2004.
- Kobos A.M., *Tomasz Niewodniczański (1933–2010) i jego zbiory. In memoriam. Kolekcja Marie-Luise Niewodniczańskiej — kontynuacja*, „Prace Kmicji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności” 2010, t. 11, s. 149–197.
- Kolekcja Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu (RFN). Katalog wystawy w Archiwum Głównym Akt Dawnych, październik 1996*, scenariusz i opracowanie J. Grabowski, T. Niewodniczański, Warszawa 1996.
- Kosiek Z., *Prawocheński Roman (1877–1965), zootechnik, profesor UJ i Wyższej Szkoły Rolniczej w Krakowie [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Łódź 1984–1985, s. 364–367.
- Kozica K., Pezda J., *Dantiscum Emporium Totius Europae Celeberrimum. Gdańsk i Bałtyk na mapach, widokach oraz dokumentach ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego (Bitburg, Niemcy)*, Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Gdańsk 2004.
- Kozica S., *Doktor Tomasz Niewodniczański 25 IX 1933–3 I 2010*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 42, 2010, nr 1, s. 70–74.

- Lasocki Z., *O falsyfikatach w Archiwum Skarbcza Koronnego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 9, 1930, nr 9, s. 188–192.
- Mickiewicziana*, t. 1, red. nauk. i posłowie J. Odrowąż-Pięniązek, oprac. i komentarz M. Danilewicz-Zielińska, teksty odczytali M. Danilewicz-Zielińska i T. Niewodniczański, Warszawa 1989; t. 2, oprac. M. Danilewicz-Zielińska, M. Dernałowicz, J. Odrowąż-Pięniązek, C. Zgorzelski, Warszawa 1993.
- Niewodniczański T., *Eine zweite Auflage der Polenkarte von Waclaw Grodecki Basel 1570: Notizen zu einem sensationellen Kartenfund in der Harvard Universität*, „Speculum Orbis” 1986, t. 2, s. 93–95.
- Niewodniczański T., *Nieznaný egzemplarz drugiego wydania mapy Polski Wacława Grodeckiego w zbiorach biblioteki Uniwersytetu Harvard (USA)*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1987, t. 19, s. 22–28.
- Nobilitacja Mikołaja Goydomowicza* [w:] *Nobilitacje i indygenaty w Rzeczypospolitej 1434–1794*, oprac. J. Michta, Kielce 1997.
- Nobilitacja Bonawentury Gardianiego* [w:] *Nobilitacje i indygenaty w Rzeczypospolitej*, oprac. J. Michta, Kielce 1997.
- Piech T., *Niewodniczański Henryk (1900–1968)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 92–94.
- Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę. Słownik polskich i związanych z Polską odkrywców, wynalazców oraz pionierów nauk matematyczno-przyrodniczych i techniki*, red. B. Orłowski, t. 3, Warszawa 2015, s. 181.
- Szaniawska L., *Uroczystość przekazania kolekcji Imago Poloniae dr. Tomasza Niewodniczańskiego Zamkowi Królewskiemu w Warszawie*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 41, 2009, nr 2, s. 187–188.
- Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, cz. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- Zielińska T., *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 262–263.
- Stadnicki Stanisław h. Szreniawa zw. Diabłem łańcuckim (przed lub 1551–1610)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 41, Warszawa–Kraków 2002, s. 425–432.

Keywords: Tomasz Niewodniczański, collection, Bitburg, Royal Castle in Warsaw

Mots-clés : Tomasz Niewodniczański, Collection, Bitburg, Château royal de Varsovie

Ключевые слова: Томаш Неводничаньски, Коллекция, Битбург, Королевский замок в Варшаве

Janusz Grabowski, *Tomasz Niewodniczański's Collection. a Compilation of Manuscripts*. Tomasz Niewodniczański (1933–2010) was a nuclear physicist and entrepreneur, as well as the owner of one of the largest and most valuable collections of Polish memorabilia after World War II. Tomasz Niewodniczański's collection consists of two parts. The first part comprises maps, and the second part

consists of archival materials. In 2009, Niewodniczański made his collection available indefinitely to the Royal Castle in Warsaw. The collection includes parchment and paper documents (14th–19th century), manuscripts and autographs of prominent politicians and artists (approx. 4,700 items), old prints (approx. 1,000 items), books with dedications by writers and poets, bookplates, medals, antique coins, treasury notes and bonds. Cartographic materials constitute a major part of the collection. The nearly 3,000 items include pocket and wall maps depicting primarily the lands of the First Republic (approx. 2500 items), old atlases (40 volumes) and old vistas of Polish cities (approx. 150 prints).

Janusz Grabowski, *Collection de Tomasz Niewodniczański. collection de manuscrits*. Tomasz Niewodniczański (1933–2010), physicien nucléaire et entrepreneur, était le propriétaire de l'une des plus importantes et des plus précieuses collections privées de polonica constituée après la Seconde Guerre mondiale. La collection de Tomasz Niewodniczański est composée de deux séries. La première comprend la cartographie, la seconde les documents d'archives. En 2009, Niewodniczański a versé sa collection de polonica en dépôt perpétuel au château royal de Varsovie. Cette collection comprend des documents sur papier et parchemin (XIV–XIX siècles), des manuscrits et des autographes de personnalités politiques et culturelles (environ 4700 exemplaires), des livres anciens (environ 1000 exemplaires), des livres de dédicaces d'auteurs et de poètes, des ex-libris, des médailles, des monnaies anciennes, des billets de trésorerie, des obligations. La cartographie constitue une grande partie de la collection versée. Les quelque 3000 documents se composent d'anciennes cartes de poche et cartes murales, présentant principalement les territoires de la Première République (env. 2500 titres), d'anciens atlas (40 volumes) et d'anciennes vues de villes polonaises (environ 150 gravures).

Януш Грабовски, *Собрания Томаша Неводничаньского. Коллекция рукописей*. Томаш Неводничаньски (1933–2010), физик-ядерщик и предприниматель, был владельцем одной из крупнейших и самых ценных частных коллекций польского письменного наследия, собранной после II мировой войны. Коллекция Томаша Неводничаньского состоит из двух частей. Первая включает картографию, а вторая — архивные собрания. Неводничаньски передал в 2009 г. коллекцию польского письменного наследия в бессрочный депозит в Королевский замок в Варшаве. Она включает в себя пергаментные и бумажные документы (XIV–XIX в.), рукописи и автографы известных людей политики и культуры (ок. 4700 штук), старинные книги (ок. 1000 штук), книги с посвящением писателей и поэтов, экслибрисы, ордены, нумизматы, казначейские билеты, облигации. Значительную часть предоставленной коллекции составляет картография. Почти 3 000 позиций — это старинные настольные и настенные карты, представляющие в основном земли I Речи Посполитой (ок. 2 500 штук), старинные атласы (40 томов) и старинные пейзажи польских городов (ок. 150 гравюр).